

Ewa Zasepa

Personalny wymiar religijności a poczucie koherencji i poczucie bezpieczeństwa

---

Studia Psychologica nr 3, 53-67

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

EWA ZASĘPA

PERSONALNY WYMIAR RELIGIJNOŚCI A POCZUCIE KOHERENCJI I POCZUCIE BEZPIECZEŃSTWA

The connection between the personal religiousness and the sense of coherence
and the feeling of safety

Abstract

This article presents problem of relationship between the personal religiousness and the sense of coherence and the feeling of safety. 65 women (age 20-25) were examined. The following techniques were used: Feeling of Safety Questionnaire designed by Uchnast, Antonovsky's Sense of Coherence Scale and Personal Religiousness Scale constructed by Jaworski. The results of the studies indicate to the positive correlation between the personal religiousness and the sense of coherence. The analysis of the study has shown also that the personality religiousness positively correlates with the feeling of safety.

WPROWADZENIE

Ważnym zadaniem w naukach medycznych, społecznych, a także w wielu innych, jest wskazanie czynników, które mają istotny wpływ na prawidłowe funkcjonowanie człowieka, na jego zdolności adaptacyjne, na radzenie sobie z różnymi trudnymi sytuacjami. Zagadnienie to jest szczególnie ważne w życiu współczesnych społeczeństw. Podkreśla ten fakt w swoich naukach Jan Paweł II, gdy pisze: „Człowiek coraz bardziej żyje w lęku. Żyje w lęku, że jego wytwory – rzecz jasna nie wszystkie i nie większość – mogą zostać obrócone w sposób radykalny przeciwko człowiekowi” (2000, s. 38). Źródła tego niepokoju, poczucia zagrożenia, lęku świadomego i nieświadomego w świecie każdego człowieka Jan Paweł II upatruje w nieproporcjonalnym rozwoju sfery duchowej człowieka w stosunku do rozwoju techniki (Jan Paweł II, 2000, s. 40).

W artykule tym poruszony jest problem związku między personalnym wymiarem religijności a poczuciem koherencji i poczuciem bezpieczeństwa w świecie. Religia (wymiar duchowy egzystencji) zajmuje bowiem ważne miejsce w życiu człowieka. Z niektórych myśli filozoficznych wynika, iż religia stanowi sens ludzkiej egzystencji, usuwa niepokoje tkwiące w człowieku, pomaga prawidłowo funkcjonować w świecie, dostrzegać godność nie tylko swojej osoby, ale też godność osobową innych (Jan Paweł II, 2000). Autorzy wymieniają wiele pozytywnych funkcji religii w życiu człowieka, mówią o tym, iż ma ona pozytywny wpływ na jego zdrowie psychiczne. I tak np. Wandrasz (1998, s. 72-73) pisze, że religia usuwa podstawę psychicznej depresji, zmniejsza strach i niepokój, redukuje poczucie niż-

szości, ma walory terapeutyczne, daje człowiekowi nowy rodzaj siły, zmniejsza egoizm, ukazuje sens życia, jest składnikiem duchowego uzdrawiania. Wydaje się, iż taką rolę pełni szczególnie religijność personalna (scharakteryzowana krótko poniżej), której m.in. towarzyszy aktywność, poczucie wolności i odpowiedzialności, wewnętrzna stabilizacja, allocentryzm, poczucie godności.

Przed opisem badań warto wyjaśnić takie pojęcia, jak „religia”, „religijność”. Istotne jest również podanie cech charakterystycznych religijności personalnej (versus religijności apersonalnej) – wymiaru, który został wyróżniony i zdefiniowany przez Jaworskiego (1987/1988; 1989; 1998).

Wielu autorów twierdzi (Kuczkowski, 1998; Makselon, 1990; Pastuszka, 1964; Prężyna, 1981; Szymoń, 1999), iż religia ma swój aspekt przedmiotowy i podmiotowy. Aspekt przedmiotowy oznacza zbiór prawd, reguł postępowania, czynności obrzędowych, instytucji, nakazów i zakazów, które służą do regulowania stosunku między człowiekiem i Bogiem. Aspekt zaś podmiotowy, czyli religijność – to „podmiotowe, subiektywne, indywidualne ustosunkowanie się osoby do systemu prawd, przy zaangażowaniu całej osobowości” (Kuczkowski, 1998, s. 22).

Istnieje wiele form religii, które są związane z różnymi typami religijności. Bardzo ciekawą koncepcję typów religijności przedstawił ks. Romuald Jaworski (1987/1988; 1989; 1998). Wyodrębnił on religijność personalną i apersonalną. Wymiary te, jak uważa, są związane z religijnością chrześcijańską. Religijność (czyli aspekt podmiotowy religii) został umieszczony w nurcie personalizmu, ponieważ religia chrześcijańska jest religią personalną. Istnieją w niej wspólnie trzy elementy: człowiek (podmiot przeżycia religijnego), który jest bytem osobowym, Osoba Boga (przedmiot przeżycia religijnego), relacja między osobą człowieka i Bogiem osobowym, która jest relacją osobową (Jaworski, 1987/1988; 1989; 1998). Religijność personalną określono jako modelową formę religijności, jej formę najwyższą. „Wielkość ładunku personalnego w religijności może być różna u poszczególnych osób: od pełnego nasilenia wymiaru personalnego (religijność personalna) aż do braku personalnego odniesienia między podmiotem i przedmiotem religijności (religijność apersonalna)” (Jaworski, 1989, s. 12).

W teoretycznym modelu religijności personalnej podano, iż osoby, których kontakty z Bogiem mają charakter osobowych odniesień, wykazują religijność personalną. Natomiast osoby, które Boga traktują reistycznie, instrumentalnie, charakteryzują się religijnością apersonalną. W psychologicznym opisie religijności personalnej i apersonalnej należy uwzględnić specyficzne cechy: przedmiotu i podmiotu przeżyć religijnych oraz relacji między podmiotem i przedmiotem (Jaworski, 1987/1988; 1989; 1998).

Podmiot przeżycia religijnego ma różne cechy zależnie od typu przeżywanego religijności. A mianowicie, osobę, która ma religijność personalną charakteryzuje: aktywność i zaangażowanie w stosunku do przedmiotu religijności, spontaniczność i twórczość, otwartość na nowe poglądy i na ludzi o odmiennych postawach, autonomiczność (zinternalizowanie norm religijnych oraz postępowanie zgodnie z nimi wypływające z poczucia wewnętrznego obowiązku), poczucie odpowiedzialności za stan swej religijności, świadomość celowości w życiu, allocentryzm, stabilność (przekonania religijne cechują się trwałością mimo przeżywania

stresów, frustracji, zdarzeń traumatycznych). Natomiast człowiek o religijności apersonalnej przejawia takie cechy, jak: pasywność i obojętność w stosunku do przedmiotu religijności, sztywność i naśladownictwo, izolację, heteronomiczność (normy religijne nie są uwewnętrznione, postępowanie zgodnie z nimi następuje pod wpływem zewnętrznego przymusu), brak poczucia odpowiedzialności za stan swojej religijności, dezorientację egzystencjalną, egocentryzm, labilność (przekonania religijne mogą łatwo ulec zmianie pod wpływem traumatycznych zdarzeń lub nacisków otoczenia) (Jaworski, 1989, s. 50-57).

Osoby z religijnością personalną inaczej interpretują przedmiot religijności – Boga, w porównaniu z osobami z religijnością apersonalną (różnice dotyczą zarówno znaczenia denotacyjnego, jak i znaczenia konotacyjnego pojęcia „Bóg”). Osoby z religijnością personalną traktują Boga w sposób osobowy, stanowi On dla nich wartość terminalną i centralną. Bóg i religia są wartościami zinternalizowanymi. Natomiast osoby z religijnością apersonalną traktują Boga reistycznie, jest On dla nich wartością instrumentalną i peryferyjną. Bóg i religia są wartościami niezinternalizowanymi (Jaworski, 1989, s. 59-62).

Religijność personalną i apersonalną różnicuje też typ relacji zachodzącej między człowiekiem i Bogiem. W religijności personalnej jest to relacja dialogowa, wzajemna, bezpośrednia i zaktualizowana. U osób z religijnością apersonalną, relacja między człowiekiem i Bogiem jest: monologowa, jednostronna, pośrednia i niezaktualizowana (Jaworski, 1989, s. 62-65).

W niniejszych badaniach przyjęto, iż personalny wymiar religijności jest zmienną niezależną. Zmiennymi zależnymi natomiast są: poczucie bezpieczeństwa i poczucie koherencji.

Uchnast (1990) określa poczucie bezpieczeństwa jako pierwotną potrzebę psychiczną, której zaspokojenie warunkuje normalne funkcjonowanie i rozwój psychiczny. Charakteryzuje się ono np. poczuciem bycia akceptowanym, brakiem poczucia zagrożenia, załęknięcia, spostrzeganiem świata i innych ludzi jako przyjaznych, poczuciem zadowolenia.

Antonovsky (1995) określa poczucie koherencji (SOC) jako globalną orientację życiową człowieka, sposób odbierania świata i wszelkich zdarzeń w nim zachodzących jako zrozumiałych, sensownych i takich, nad którymi można sprawować kontrolę. Poczucie koherencji to „uogólniony i trwały sposób widzenia świata i swojego życia w tym świecie” (Antonovsky, 1995, s. 37). Im to poczucie ma wyższe nasilenie, tym człowiek lepiej radzi sobie z sytuacjami trudnymi. Globalna orientacja życiowa, zwana poczuciem koherencji, składa się z trzech komponentów: poczucia zrozumiałości, poczucia zaradności i poczucia sensowności. Te składowe są ze sobą skorelowane. Poczucie zrozumiałości jest rozumiane jako umiejętność spostrzegania zjawisk występujących w świecie zewnętrznym lub napływających ze świata wewnętrznego jako sensownych poznawczo, jako uporządkowanych, spójnych, ustrukturowanych i jasnych. Silne poczucie zrozumiałości wiąże się z przewidywalnością i możliwością wyjaśnienia nadchodzących bodźców. Poczucie zaradności (termin ten tłumaczony jest też – „sterowalność”) określa się jako stopień, w jakim człowiek spostrzega dostępne zasoby odpornościowe jako wystarczające do poradzenia sobie z trudnymi sytuacjami. Poczucie sensowności wyraża stronę motywacyjną; oznacza poczucia, że zdarzenia występujące w życiu mają sens

z punktu widzenia emocjonalnego oraz iż przynajmniej część problemów i trudności warta jest wysiłku, aby je rozwiązać (Antonovsky, 1995; 1997).

Koncepcja dotycząca religijności personalnej i apersonalnej cieszy się w wśród badaczy coraz większym zainteresowaniem. Świadczy o tym rosnąca liczba badań dotyczących funkcjonowania osób z religijnością personalną i apersonalną. Sam autor tej koncepcji opisał (1987/1988; 1989; 1998), na podstawie badań empirycznych, psychologiczne funkcjonowanie ludzi z różnym poziomem religijności personalnej (scharakteryzował obraz własnej osoby oraz poziom jawnego i ukrytego niepokoju osób z religijnością personalną i apersonalną). Stwierdził, mianowicie, iż osoby z religijnością personalną mają osobowość bardziej zintegrowaną i są bardziej przystosowane w porównaniu z osobami z religijnością apersonalną. Wykazują one wysoką samoocenę, zaufanie do siebie, kontrolę siebie, wytrwałość, zrównoważenie oraz cenią porządek wewnętrzny. Nie przejawiają symptomów wskazujących na jawny lub ukryty niepokój. Mają silne „ja”, są to też osoby o silnej woli. Osoby z religijnością personalną są pozytywnie i optymistycznie nastawione do życia. Wykazują one nastawienie altruistyczne i allocentryczne w stosunku do innych ludzi. Lubią kontakty społeczne. W stosunku do innych są serdeczne, otwarte, sumienne, obowiązkowe. U osób z religijnością personalną mamy do czynienia z otwartym światem selfu; jest tu otwarcie własnego „ja” na Boga, inne osoby i świat.

Osoby z religijnością apersonalną wykazują symptomy słabszego *ego* – są niecierpliwe, pobudliwe, mają słabszą samokontrolę, słabszą wolę i wyższy wskaźnik ukrytego niepokoju. Mniej ufają sobie. Są one bardziej konfliktowe, dominatywne, niezadowolone, urażliwe. Pragną uzyskać niezależność. W stosunku do innych ludzi są pełne rezerwy, podejrzliwe, agresywne. Charakteryzuje je zamknięty świat własnego „ja”.

Chaim (1997) stwierdził, iż religijność personalna wiąże się z poczuciem zrozumienia, otwartością, akceptacją, szacunkiem i zaangażowaniem w środowisku rodzinnym badanych osób. Autor ten ponadto wykazał, iż wymiar personalny religijności jest pozytywnie skorelowany z poziomem empatii, ujemnie zaś – z makiawelizmem (Chaim, 2000). Franczak i Doktor (2000) ustalili, podczas badania grupy młodzieży, iż religijność personalna wzrasta wraz z wiekiem badanych osób, wymiar ten nie jest istotnie związany z płcią, wykształceniem respondenta i jego rodziców, wielkością rodziny i jej atmosferą, obecnością ojca w rodzinie. Personalny wymiar religijności jest dodatnio związany z uczestnictwem we Mszy św. oraz modlitwą osobistą. Osoby z religijnością personalną mają większe poczucie szczęścia w chwili obecnej. Personalny wymiar religijności łączy się bardziej z negatywnym stosunkiem do sekt, New Age. Uczestnictwo we Mszy św. i modlitwa osobista są negatywnie związane z apersonalnym wymiarem religijności. Z wymiarem tym wiąże się pozytywnie większy autorytaryzm, neurotyzm i akceptacja przekonań i praktyk New Age, mniejsze poczucie własnej wartości, mniejsze poczucie szczęścia w chwili obecnej.

Celem niniejszych badań jest przedstawienie psychologicznej charakterystyki osób z różnym poziomem religijności personalnej. Starano się odpowiedzieć w nich na pytanie, jak osoby te spostrzegają świat, jaką mają orientację życiową, jak czują się w otaczającej rzeczywistości. Główne pytanie badawcze sformuło-

wano następująco: czy występują zależności między poczuciem bezpieczeństwa i poczuciem koherencji a personalnym wymiarem religijności?

Przed przystąpieniem do badań sformułowano następujące hipotezy:

H1 – Istnieje związek między personalnym wymiarem religijności a poczuciem koherencji. Im wyższy poziom religijności personalnej, tym większe poczucie koherencji.

H2 – Istnieje związek między personalnym wymiarem religijności a poczuciem bezpieczeństwa. Im wyższy poziom religijności personalnej, tym większe poczucie bezpieczeństwa.

1. METODA

1.1 ZASTOSOWANE TECHNIKI

W badaniach zastosowano następujące techniki:

1. „Skala Religijności Personalnej” Jaworskiego.
2. „Kwestionariusz Poczucia Bezpieczeństwa” Uchnasta.
3. „Kwestionariusz Orientacji Życiowej” Antonovskiego (polska adaptacja Koniarskiego, Dudka i Makowskiej).

1. „Skala Religijności Personalnej” została skonstruowana w celu pomiaru nasilenia personalnego wymiaru religijności. Pierwotna wersja tej skali liczyła 100 twierdzeń (Jaworski, 1989), ostateczna zaś – 30 pozycji. Rzetelność skali oszacowana metodą retestowania wynosi od 0,69 do 0,85. Osoby badane ustosunkowują się do poszczególnych twierdzeń na skali od 1 do 7. Wynik maksymalny to – 210, a minimalny – 30. Wynik maksymalny wskazuje na w pełni personalny charakter religijności, minimalny zaś – na apersonalny jej charakter. Sędziowie kompetentni analizowali treść pytań skali i wyodrębnili 4 podskale, tj.: I – Wiara (WR), II – Moralność (MR), III – Praktyki religijne (PR), IV – Self religijny (SR) (Jaworski, 1998).

2. „Kwestionariusz Poczucia Bezpieczeństwa” Uchnasta.

Kwestionariusz ten składa się z 30 pytań. W wyniku analizy czynnikowej na macierzy korelacji 30 zmiennych z zastosowaniem metody głównych składowych i przekształceń metodą VARIMAX dla zmiennych współzależnych wyodrębnione zostały trzy czynniki (po 10 pytań każdy): poczucie bliskości, poczucie stabilności, poczucie zaufania do siebie. Współczynniki stabilności bezwzględnej obliczone dla wyniku ogólnego oraz poszczególnych czynników wynoszą od 0,81 do 0,93, współczynniki zaś równoważności międzypołówkowej są w granicach od 0,52 do 0,84. Trafność diagnostyczną kwestionariusza obliczono przez określenie współzależności wyników uzyskanych w nim z rezultatami badań tych samych osób: „Kwestionariuszem Samoaktualizacji” (POI) Shostrowa i „16-PF Kwestionariuszem Osobowości” R.B. Cattella. Skale POI, które determinują w sposób istotny stopień poczucia bezpieczeństwa w kolejności (biorąc pod uwagę wielkość ich wag) są następujące: Sr+ (Szacunek dla siebie), Tc+ (Ukierunkowanie na teraźniejszość i przyszłość), Sy+ (Synergistyczne współdziałanie), Ex – i S – (raczej zanizowana plastyczność osobowościowa i sponataniczność) oraz skala C+ (bliskie relacje z innymi osobami). Zmienność ogólnego wyniku KPB wyjaśniana jest w 68% (z poprawką na „kurczenie się prognozy”) przy zastosowaniu czynników skal 16-PF (Uchnast, 1990).

3. „Kwestionariusz Orientacji Życiowej” Antonovskiego (polska adaptacja Koniarka, Dudka, Makowskiej).

Kwestionariusz ten składa się z 29 pytań (do których badany ustosunkowuje się na 7-stopniowej skali). Autorzy analizując moc dyskryminacyjną pytań stwierdzili, iż pytania należące do danej skali wysoko korelują z wynikiem skali, do której należą. Również wyniki w zakresie poczucia zrozumiałości, poczucia zaradności i poczucia sensowności wysoko korelują z ogólnym wynikiem poczucia koherencji (współczynniki te wahają się od 0,78 do 0,89). Wskaźniki zgodności wewnętrznej (obliczone metodą połówkową z poprawką Spearmana – Browna) dla poszczególnych skal i wyniku ogólnego wahają się od 0,68 (poczucie sensowności) do 0,92 (poczucie koherencji – wynik ogólny). Obliczając trafność czynnikową kwestionariusza znaleziono rozwiązanie 7-czynnikowe. Oszacowano też trafność diagnostyczną – skorelowano wyniki uzyskane w zakresie poczucia koherencji z wynikami w skalach mierzących stres organizacyjny i globalny, wypalenie się oraz poziom zadowolenia z pracy. Autorzy podają, iż „kierunek związku jest zgodny z oczekiwanymi” (Koniarek, Dudek i Makowska, 1993, s. 500-501), tzn. osoby z wyższym poziomem poczucia koherencji słabiej odczuwają stres, mają niższy poziom lęku, są bardziej zadowolone z pracy, występuje u nich mniejszy poziom wypalenia zawodowego (Koniarek, Dudek, Makowska, 1993).

1.2 OSOBY BADANE

Osobami badanymi było 65 kobiet w wieku 20-25 lat (studiujących psychologię lub pedagogikę). Deklarowały one pisemnie, iż są wyznania rzymskokatolickiego. Badania przeprowadzono w sposób grupowy.

2. WYNIKI

Poszukiwanie współzależności między personalnym wymiarem religijności i zmiennymi zależnymi, tj. poczuciem koherencji i poczuciem bezpieczeństwa poprzedzone zostało opisem wyników uzyskanych przez badane osoby w zakresie religijności. W wyniku badania 65 osób „Skalą Religijności Personalnej” Jaworskiego uzyskano średni wynik $M. = 144,34$, $SD = 34,01$. Przy zastosowaniu testu nieparametrycznego Kołmogorowa – Smirnowa stwierdzono, iż rozkład wyników uzyskanych w zakresie religijności personalnej nie różni się istotnie statystycznie od rozkładu normalnego ($z = 1,004$, $p = 0,26$).

Poniżej zostaną przedstawione wyniki badań dotyczących ewentualnych zależności pomiędzy personalnym wymiarem religijności a poczuciem bezpieczeństwa oraz pomiędzy personalnym wymiarem religijności a poczuciem koherencji.

2.1 PERSONALNY WYMIAR RELIGIJNOŚCI A POCZUCIE BEZPIECZEŃSTWA

Przedmiotem rozważań w tej części artykułu jest charakterystyka powiązań między personalnym wymiarem religijności a poczuciem bezpieczeństwa. Przeprowadzona analiza wyników badań (przy zastosowaniu współczynnika korelacji r -Pearsona) ujawniła istotne statystycznie zależności między tymi dwiema zmiennymi (zob. tabela 1).

Tabela 1. Współczynniki korelacji między personalnym wymiarem religijności a poczuciem bezpieczeństwa w grupie badanych osób (N = 65)

	RELIGIJNOŚĆ PERSONALNA				
	Wiara (M. = 41,26, SD = 7,60)	Moralność (M. = 33,35, SD = 7,93)	Praktyki religijne (M. = 45,91, SD = 13,00)	Self religijny (M. = 23,82, SD = 7,39)	Wynik ogólny (M. = 144,34, SD = 34,01)
Poczucie bliskości (M. = 8,10, SD = 2,11)	r = 0,49 p = 0,001	r = 0,46 p = 0,001	r = 0,42 p = 0,001	r = 0,53 p = 0,001	r = 0,50 p = 0,001
Poczucie stabilności (M. = 5,65, SD = 2,62)	r = 0,29 p = 0,02	r = 0,28 p = 0,02	r = 0,29 p = 0,02	r = 0,23 p = 0,02	r = 0,29 p = 0,02
Poczucie zaufania (M. = 5,92, SD = 2,72)	r = 0,37 p = 0,001	r = 0,43 p = 0,001	r = 0,0 p = 0,001	r = 0,41 p = 0,001	r = 0,47 p = 0,001
Poczucie bezpieczeństwa (M. = 19,67, SD = 6,09)	r = 0,46 p = 0,001	r = 0,47 p = 0,001	r = 0,49 p = 0,001	r = 0,47 p = 0,001	r = 0,50 p = 0,001

Stwierdzono mianowicie, iż pomiędzy personalnym wymiarem religijności (wynikiem ogólnym) a poczuciem bezpieczeństwa (wynikiem ogólnym) istnieje dodatni, umiarkowany, istotny statystycznie współczynnik korelacji, który wskazuje na zależność istotną. Im bardziej religijność człowieka ma charakter personalny, tym lepiej, bezpieczniej czuje się on w świecie, który spostrzega jako przyjazny, i w którym odnalazł „swoje miejsce”.

Okazuje się, iż religijność personalna jest też istotnie związana z poszczególnymi składnikami poczucia bezpieczeństwa. I tak, występują dodatnie, umiarkowane współczynniki korelacji, istotne statystycznie między religijnością personalną a poczuciem bliskości i poczuciem zaufania, które wskazują na zależności istotne. Religijność personalna jest więc związana z poczuciem szczęścia, poczuciem użyteczności w świecie, zaufaniem do własnych sił, pewnością siebie. W badaniach stwierdzono dodatni, niski, istotny statystycznie współczynnik korelacji między personalnym wymiarem religijności a poczuciem stabilności, który wskazuje na zależność wyraźną, ale niską. Występuje więc związek między personalnym wymiarem religijności a takimi cechami człowieka, jak spokój, panowanie nad swoimi uczuciami, równowaga wewnętrzna.

Poszczególne składniki personalnego wymiaru religijności też są istotnie związane zarówno z poczuciem bezpieczeństwa (wynikiem ogólnym) jak też z poszczególnymi komponentami tej zmiennej. I tak, występują dodatnie, umiarkowane, istotne statystycznie współczynniki korelacji pomiędzy wiarą religijną i poczuciem bliskości oraz poczuciem bezpieczeństwa, które wskazują na zależności istotne. Dodatkowo, niskie, istotne statystycznie współczynniki korelacji, wskazujące na zależność wyraźną, ale słabą, istnieją między wiarą religijną a poczuciem stabilności i poczuciem zaufania. Powiązania te mówią o tym, iż osoby, które bardziej akceptują wolę Bożą, którym wiara pomaga zrozumieć sens życia, oraz są bardziej przeświadczone o Miłosierdziu Bożym, lepiej, bezpieczniej czują się w otaczającym świecie.

Na istotne zależności wskazują dodatnie, umiarkowane, istotne statystycznie współczynniki korelacji między moralnością religijną a poczuciem bliskości, poczuciem zaufania i poczuciem bezpieczeństwa. Zaś na zależność wyraźną, ale słabą, wskazuje współczynnik korelacji między moralnością religijną a poczuciem stabilności. Analizy te świadczą o tym, iż kierowanie się w życiu nakazami religijnymi, większa odpowiedzialność za swoje czyny przed Bogiem jest związana z większą adaptacją do rzeczywistości, poczuciem znalezienia „swego miejsca” w świecie, który jest stabilny, uporządkowany, życzliwy.

Wypełnianie praktyk religijnych jest dodatnio, umiarkowanie, istotnie statystycznie związane z poczuciem bliskości, poczuciem zaufania, poczuciem bezpieczeństwa. Dodatni, niski, istotny statystycznie współczynnik korelacji występuje zaś pomiędzy praktykami religijnymi a poczuciem stabilności (wskazuje on na zależność wyraźną, ale słabą). Tak więc, osoby wypełniające częściej praktyki religijne, starające się ustawicznie o pogłębienie swej wiedzy religijnej, częściej modlące się, rozważające prawdy wiary, angażujące się w życie Kościoła mają większe poczucie bycia lubianym, traktowanym serdecznie, są one bardziej wycieszone, spokojne, zrelaksowane, zadowolone.

Oszacowano, iż self religijny jest związany dodatnio, umiarkowanie, istotnie statystycznie z poczuciem bliskości, poczuciem zaufania i poczuciem bezpieczeństwa (współczynniki korelacji wskazują na zależności istotne). Nie występuje istotna zależność między selfem religijnym a poczuciem stabilności (choć współczynnik korelacji zbliża się do granicy istotności). Tak więc, większe poczucie dumy z tego, iż jest się chrześcijaninem, częstsze odczuwanie bliskości Boga wiąże się z większym spostrzeganiem świata jako przyjemnego, przyjacielskiego, bezpiecznego.

Przy zastosowaniu analizy regresji wielokrotnej starano się ustalić, które składniki personalnego wymiaru religijności mają największy wpływ na poczucie bezpieczeństwa u badanych osób (zastosowano procedurę „krokową”). Wykonanie analizy regresji wielokrotnej zmierzało do ustalenia, jaki procent wariancji zmiennej zależnej w modelu korelacyjno-regresyjnym, tj. poczucia bezpieczeństwa, jest wyjaśniany przez liniową kombinację zmiennych niezależnych, tj. poszczególnych wymiarów religijności personalnej. Wyniki tych oszacowań zawiera tabela 2.

Tabela 2. Regresja wielokrotna dla poczucia bezpieczeństwa

Religijność personalna	B	β	t.	p.
Praktyki religijne	0,17	0,36	3,13	0,0026
Stała	11,76		7,07	0,0001
R = 0,36, R ² = 0,13, F = 9,82, p = 0,0026				

Oznaczenia w tabeli: B – wagi surowe, β – wagi standaryzowane, R – korelacja wielokrotna, R² – współczynnik wielokrotnej determinacji, F – istotność regresji, p – poziom istotności, t – „t-Studenta”

W analizowanym przypadku największe znaczenie dla predykcji ma wskaźnik praktyk religijnych. Poczucie bezpieczeństwa jest w 13% przewidywane (R² =

0,13) w równaniu regresji wielokrotnej z wykonywania praktyk religijnych, dostrzeżenia ważności tych praktyk w życiu. Modlitwa, zaangażowanie w życie Kościoła, poszerzanie swojej wiedzy religijnej ma istotny wpływ na spostrzeganie świata jako przyjemnego, innych ludzi – jako serdecznych, życzliwych oraz na większe poczucie przynależności do tego świata, mniejsze odczuwanie go jako zagrożenia.

Starano się również ustalić, które czynniki najbardziej wpływają na poszczególne składniki poczucia bezpieczeństwa. Wyniki oszacowań dokonanych przy zastosowaniu analizy regresji wielokrotnej są przedstawione w tabeli 3 i tabeli 4.

Poczucie bliskości daje się przewidzieć w 19%, gdy znany jest jeden z komponentów personalnego wymiaru religijności, tzn. self religijny (tabela 3). Częste odczuwanie bliskości Boga, przyjęcie spraw Bożych jako własnych pozostaje w istotnej zależności z poczuciem użyteczności w świecie, odczuciem świata jako przyjemnego, przyjacielskiego, z poczuciem szczęścia.

Tabela 3. Regresja wielokrotna dla poczucia bliskości

Religijność personalna	B	β	t.	p.
Self religijny	0,12	0,44	3,89	0,0002
Stała	5,11		6,37	0,0001
R = 0,44, R ² = 0,19, F = 15,16, p = 0,0002				

Oznaczenia jak w tabeli 2.

Poczucie zaufania jest przewidywane w 10% z dyspersji wyników w zakresie praktyk religijnych (tabela 4). Uznanie ważności praktyk religijnych, modlitwy, czerpanie satysfakcji z ich wypełniania wpływa istotnie na poczucie zaufania do swoich sił, na zwiększenie wiary w siebie, poczucie wyciszenia i spokoju.

Tabela 4. Regresja wielokrotna dla poczucia zaufania

Religijność personalna	B	β	t.	p.
Praktyki religijne	0,06	0,32	2,74	0,0079
Stała	2,78	1,18	2,34	0,02
R = 0,32, R ² = 0,10, F = 7,51, p = 0,0079				

Oznaczenia jak w tabeli 2.

Do równania regresji wielokrotnej dla poczucia stabilności nie weszła żadna zmienna.

2.2 PERSONALNY WYMIAR RELIGIJNOŚCI A POCZUCIE KOHERENCJI

Korzystając z materiału empirycznego oszacowano (przy zastosowaniu współczynnika korelacji r-Pearsona), iż istnieją dodatnie, niskie, istotne statystycznie współczynniki korelacji, wskazujące na zależności wyraźne ale słabe między poczuciem koherencji a personalnym wymiarem religijności oraz poszczególnymi jego składnikami (tabela 5). Im więc religijność człowieka ma charakter bardziej personalny, tym bardziej odbiera on świat i wszelkie zdarzenia w nim zachodzące jako zrozumiałe, sensowne i takie, nad którymi można sprawować kontrolę.

Tabela 5. Korelacje r-Pearsona między religijnością personalną a poczuciem koherencji w grupie badanych osób (N = 65)

	RELIGIJNOŚĆ PERSONALNA				
	Wiara	Moralność	Praktyki religijne	Self religijny	Wynik ogólny
Poczucie zrozumiałości (M. = 42,20, SD = 8,88)	r. = 0,25 p = 0,05	r. = 0,26 p = 0,05	r. = 0,24 p = 0,05	r. = 0,18 p = 0,13	r. = 0,25 p = 0,05
Poczucie zaradności (M. = 49,74, SD = 8,49)	r. = 0,47 p = 0,001	r. = 0,42 p = 0,001	r. = 0,41 p = 0,001	r. = 0,45 p = 0,001	r. = 0,46 p = 0,001
Poczucie sensowności (M. = 44,51, SD = 7,03)	r. = 0,58 p = 0,001	r. = 0,60 p = 0,001	r. = 0,54 p = 0,001	r. = 0,64 p = 0,001	r. = 0,62 p = 0,001
Poczucie koherencji (M. = 136,44, SD = 19,91)	r. = 0,30 p = 0,01	r. = 0,39 p = 0,001	r. = 0,35 p = 0,003	r. = 0,35 p = 0,004	r. = 0,37 p = 0,002

Jak wynika z badań personalny wymiar religijności (wynik ogólny) jest istotnie związany z każdym z trzech składników poczucia koherencji. Współczynniki korelacji, jakie uzyskano wskazują na zależność istotną (między religijnością personalną a poczuciem zaradności oraz między religijnością personalną a poczuciem sensowności) lub na zależność wyraźną, ale słabą (między religijnością personalną a poczuciem zrozumiałości). Spostrzeganie Boga na sposób osobowy, umiejscowienie spraw religijnych w centrum życia jest związane ze spostrzeganiem świata (oraz wszelkich zachodzących w nim zdarzeń) jako sensownego poznawczo, jako też sensownego emocjonalnie oraz takiego, w którym można i należy radzić sobie z przeciwnościami, trudnościami (ma się bowiem po temu wystarczające zasoby).

Stwierdzono również istotne zależności między poszczególnymi składnikami personalnego wymiaru religijności a poszczególnymi składnikami poczucia koherencji. I tak, wiara religijna jest dodatnio, umiarkowanie, istotnie statystycznie związana z poczuciem zaradności i poczuciem sensowności (współczynniki korelacji wskazują na zależności istotne) oraz dodatnio, nisko, istotnie statystycznie z poczuciem zrozumiałości (współczynnik korelacji wskazuje na zależność wyraźną ale słabą). Większa wiara w miłującego Boga, wchodzącego w relacje z człowiekiem, zaufanie Mu współwystępuje z lepszą umiejętnością spostrzegania zjawisk występujących w świecie zewnętrznym lub napływających ze świata wewnętrznego jako sensownych poznawczo, dostępnych zaś zasobów odpornościowych jako wystarczających do poradzenia sobie z trudnymi sytuacjami oraz z większym poczuciem, że zdarzenia występujące w życiu mają sens z punktu widzenia emocjonalnego.

Między moralnością religijną a poczuciem zaradności i poczuciem sensowności istnieją zależności istotne (uzyskane współczynniki korelacji są dodatnie, umiarkowane, istotne statystycznie). Zależność wyraźną, ale małą, stwierdzono między moralnością religijną a poczuciem zrozumiałości (współczynnik korelacji jest dodatni, niski, istotny statystycznie). Tak więc, im bardziej religia ma wpływ na codzienne decyzje człowieka, tym występuje u niego silniejsze poczucie zrozumiałości, zaradności oraz sensowności.

Zależności istotne stwierdzono między wykonywaniem praktyk religijnych a poczuciem zaradności i poczuciem sensowności (występują współczynniki korelacji

dotadnie, umiarkowane, istotne statystycznie), zaś zależność wyraźna, ale słaba występuje między praktykami religijnymi a poczuciem zrozumiałości (współczynnik korelacji jest dodatni, niski, istotny statystycznie). Częstsze wykonywanie praktyk religijnych, korzystanie z sakramentów świętych, poszanowanie innych ludzi współwystępuje z większym poczuciem, iż zjawiska świata zewnętrznego są uporządkowane, spójne, ustruktrowane, z poczuciem, iż można poradzić sobie z nadchodzącymi trudnościami oraz z silniejszym przeświadczeniem, iż przynajmniej część problemów i trudności warta jest wysiłku, aby je rozwiązać.

Self religijny jest związany dodatnio, umiarkowanie, istotnie statystycznie z poczuciem zaradności i poczuciem sensowności (współczynniki korelacji wskazują na zależność istotną). Nie występuje istotna statystycznie zależność między selfem religijnym a poczuciem zrozumiałości. Większe utożsamienie spraw Bożych ze swoimi sprawami, odczuwanie bliskości Boga w życiu codziennym jest związane z silniejszym poczuciem, iż ma się dostępne zasoby odpornościowe do sprostania trudnościom, jakie mogą wystąpić oraz z większym przeświadczeniem, iż przynajmniej część problemów występujących w codziennej egzystencji jest warta wysiłku.

Aby ustalić, w jakiej mierze poczucie koherencji oraz jego poszczególne komponenty dają się tłumaczyć wymiarami religijności personalnej, zastosowano analizę regresji wielokrotnej.

Poczucie koherencji daje się przewidzieć w 15%, gdy znany jest jeden z komponentów personalnego wymiaru religijności, tzn. moralność religijna (tabela 6). Kierowanie się w swoim życiu nakazami religii, bycie odpowiedzialnym przed Bogiem za swoje postępowanie jest istotnie powiązane z widzeniem otaczającego świata jako zrozumiałego, sensownego i takiego, nad którym można sprawować kontrolę.

Tabela 6. Regresja wielokrotna dla poczucia koherencji

Religijność personalna	B	β	t.	p.
Moralność religijna	0,99	0,39	3,43	0,001
Stała	103,16		10,37	0,0001
R = 0,39, R ² = 0,15, F = 11,81, p = 0,001				

Oznaczenia jak w tabeli 2.

Również w ostatecznym modelu regresji liniowej dla jednego ze składników poczucia koherencji, mianowicie dla poczucia zaradności, pozostała zmienna moralność religijna, której stopień istotności dla przewidywania, w postaci tzw. współczynnika determinacji (R²) oraz wartości testu F i jego istotność przedstawiono w tabeli 7.

Tabela 7. Regresja wielokrotna dla poczucia zaradności

Religijność personalna	B	β	t.	p.
Moralność religijna	0,40	0,37	3,24	0,001
Stała	36,22		8,43	0,0001
R = 0,37, R ² = 0,14, F = 10,53, p = 0,001				

Oznaczenia jak w tabeli 2.

Z równania regresji wielokrotnej można wnosić, iż moralność religijna tłumaczy 14% dyspersji wyników w zakresie poczucia zaradności. Osoby, których postępowanie wynika z ich przekonań religijnych, które starają się odpowiadać na wolę Bożą całym swym życiem, spostrzegają jednocześnie częściej dostępne zasoby jako wystarczające do tego, aby stawić czoło trudnościom pojawiającym się w ludzkiej egzystencji. Mają one też większą tendencję do tego, aby nie poddawać się rozpacz (częściej próbują szukać rozwiązania danej trudnej sytuacji).

W tabeli 8 zostały przedstawione wyniki oszacowań mających na celu ustalenie, jakie zmienne niezależne mają największe znaczenie dla predykcji wyniku w zakresie poczucia sensowności.

Tabela 8. Regresja wielokrotna dla poczucia sensowności

Religijność personalna	B	β	t.	p.
Self religijny	0,44	0,46	4,18	0,0001
Stała	33,93		12,85	0,0001
R = 0,46, R ² = 0,21, F = 17,52, p = 0,0001				

Oznaczenia jak w tabeli 2.

Poczucie sensowności daje się przewidzieć przede wszystkim w oparciu o self religijny. Ten wymiar religijności personalnej wyjaśnia 21% wariacji w 3 komponentach poczucia koherencji. Osoby, które mają poczucie odpowiedzialności za sprawy religijne, utożsamiają się z nimi, w codziennym życiu często odczuwają bliskość Boga częściej odbierają, że zdarzenia składające się na życie mają sens z punktu widzenia emocjonalnego. Uważają, iż warto zaangażować się i poświęcić dla godnego pokonania trudności.

Do równania regresji wielokrotnej dla poczucia zrozumiałości nie weszła żadna zmienna.

3. DYSKUSJA I WNIOSKI

Prezentowane badania zmierzały do scharakteryzowania powiązań między personalnym wymiarem religijności a poczuciem bezpieczeństwa i poczuciem koherencji. Dokonane analizy danych empirycznych, dotyczących związku między tymi zmiennymi pozwoliły na zweryfikowanie sformułowanych na początku badań hipotez. Uzyskane rezultaty pokazują jednoznacznie, iż występuje dodatnia korelacja między personalnym wymiarem religijności a poczuciem bezpieczeństwa (H1) oraz poczuciem koherencji (H2). Tak więc, osoby, które przeżywają relację z Bogiem w sposób bardziej personalny, dla których Bóg stanowi wartość centralną, charakteryzują się większym poczuciem bycia lubianym, akceptowanym, silniejszym poczuciem bezpieczeństwa, zadowolenia, szczęścia, spostrzeganiem świata jako bardziej serdecznego, przyjaznego, i takiego, w którym ma się „swoje miejsce”. Również im ładunek personalny w religijności ma większe nasilenie, tym osoba bardziej dostrzega świat jako uporządkowany, sterowalny i sensowny, trudności zaś przyjmuje raczej jako wyzwanie, a nie uciążliwe brzemię.

Wyniki otrzymane w tych badaniach potwierdzają te stanowiska w literaturze, które dowodzą pozytywnych powiązań między religijnością a dobrym

przystosowaniem do otaczającej rzeczywistości (por. Allport, 1988; Calhoun i in., 2000; Chlewiński, 1982; Easton i Andrews, 2000; Frankl, 1978; Francis, 1985; Hintikka i in., 2000; Pastuszka, 1964; Pardini i in., 2000; Prężyna, 1990; Uchnast, 1975).

Gdy porówna się rezultaty niniejszych badań z wynikami prac dotychczas powstałych a dotyczących psychologicznych korelatów religijności personalnej, można dostrzec pewne zbieżności. I tak, w badaniach tych wykazano, iż wymiar personalny religijności jest pozytywnie skorelowany z poczuciem bezpieczeństwa (którego symptomami są, m.in., poczucie bycia lubianym, bycia w świecie „jak u siebie”, rzadkie uczucie zagrożenia i załknienia, postrzeganie świata jako przyjemnego, poczucie wyciszenia, spokoju, emocjonalna stabilność, względny brak neurotycznych zachowań) (Maslow, 1952, za: Uchnast, 1990, s. 96). Jaworski (1989) stwierdził, iż u osób przeżywających swoją relację z Bogiem w sposób personalny występuje niższy poziom niepokoju (zarówno jawnego jak i ukrytego), mają one ponadto większe zaufanie we własne siły, są też bardziej pozytywnie nastawione do życia; wykazują ponadto większy spokój, opanowanie w stosunku do innych. Osoby z religijnością personalną dobrze czują się w kontaktach z innymi ludźmi, lepiej też przystosowują się do otaczającej rzeczywistości.

Osoby z większym nasileniem poczucia bezpieczeństwa są, bardziej szczęśliwe, zadowolone z życia, mają też większe poczucie własnej wartości. Do podobnych wniosków doszli też Franczak i Doktor (2000), którzy badali, m.in. związek między religijnością personalną a poczuciem własnej wartości i zadowoleniem z życia.

Uzyskane w niniejszych badaniach wyniki można odnieść nie tylko do warstwy teoretycznej, ale również do sfery praktycznej (do psychologii stosowanej). Mianowicie, Antonovsky (1995) zaproponował koncepcję poczucia koherencji jako odpowiedź na podstawowe pytanie salutogenezy, tj. co sprawia, że człowiek staje się zdrowszy, że przesuwają się ku biegunowi zdrowie na kontinuum zdrowie – choroba. Poczucie koherencji jest globalną orientacją życiową, która sprawia, że człowiek lepiej radzi sobie z różnymi sytuacjami stresowymi, które spotyka w życiu. Warto więc zwrócić uwagę na to, iż z tą zmienną pozytywnie koreluje przeżywanie religijności w sposób personalny. Religijność personalną można więc traktować (na podstawie danych empirycznych zawartych w niniejszej pracy) jako czynnik sprzyjający radzeniu sobie z różnymi trudnymi sytuacjami (być może również z tak trudną i złożoną sytuacją egzystencjalną jaką jest choroba – problem ten wymaga jednak dalszych badań). Odwołując się jeszcze do koncepcji Antonovskiego (1995, s. 33), wydaje się, iż można rozpatrywać sferę religijności personalnej jako „dostępne zasoby wystarczające do sprostania wymogom, jakie stawiają bombardujące człowieka bodźce”. Człowiekowi, który ufa kochającemu Bogu, łatwiej jest zaakceptować wszelkie trudności, jakie go w życiu spotkają, uznając je jako wolę Bożą, jako czynniki duchowego rozwoju. W terapii psychologicznej można więc wprowadzić elementy refleksji nad religijnością, relacją człowieka do Boga, widzeniem Boga – jako przedmiotu religijności, a również stosunku do drugiego człowieka – bliźniego. W literaturze przedmiotu można stosunkowo często spotkać stanowiska mówiące o tym, iż należy łączyć harmonijnie dzia-

łania personelu medycznego, psychologów i duszpasterzy na rzecz pomocy człowiekowi cierpiącemu, choremu (por. Wandrasz, 1998; Easton i Andrews, 2000).

Z badań niniejszych wynika jeszcze jedna ważna uwaga, a mianowicie, iż nie każdy rodzaj religijności ma pozytywne znaczenie dla funkcjonowania człowieka – jedynie personalny wymiar religijności jest powiązany istotnie z przystosowaniem osób do otaczającej rzeczywistości.

BIBLIOGRAFIA

- Allport, G. W. (1988). *Osobowość i religia*. Warszawa: IW Pax.
- Antonovsky, A. (1995). *Rozwikłanie tajemnicy zdrowia. Jak radzić sobie ze stresem i nie zachorować*. Warszawa, Fundacja IPN.
- Antonovsky, A. (1997). Poczucie koherencji jako determinanta zdrowia. W: Heszten Niejodek, I. Sęk, H. (red.), *Psychologia zdrowia*. Warszawa: PWN.
- Calhoun, L.G., Cann, A., Tedeschi, R.G., McMillan, J. (2000). A correlation test of the relationship between posttraumatic growth, religion, and cognitive processing. *Journal of Traumatic Stress*, 13(3), 521-527.
- Chaim, W. (1997). Klimat rodzinny jako korelat personalnego wymiaru religijności. *Studia Płockie*, nr 25, 221-230.
- Chaim, W. (2000). Niektóre cechy charakteru a personalny wymiar religijności. W: Doktor, T. Franczak, K. (red.), *Postawy wobec religii. Psychologiczne uwarunkowania i konsekwencje*. Warszawa: Salezjański Instytut Wychowania Chrześcijańskiego, 7-20.
- Chlewiński, Z. (1982). Wprowadzenie do psychologii religii. W: Chlewiński, Z. (red.), *Psychologia religii*. Lublin: Wyd. KUL, 11-59.
- Easton, K., Andrews, J. (2000). The roles of the pastor in the interdisciplinary rehabilitation team. *Rehabilitation Nursing*, 25(1), 10-12.
- Francis, L.J. (1985). Personality and religion: theory and measurement. W: Brown, L.B. (red.), *Advances in the psychology of religion*. Oxford: Pergamon Press, 171-184.
- Franczak, K., Doktor, T. (2000). Niektóre korelaty religijności personalnej i apersonalnej. W: Franczak, K. Doktor, T. (red.), *Postawy wobec religii. Psychologiczne uwarunkowania i konsekwencje*. Warszawa: Salezjański Instytut Wychowania Chrześcijańskiego, 71-85.
- Frankl, V.E. (1978). *Nieświadomiony Bóg*. Warszawa: PWN.
- Hintikka, J., Koskela, K., Kontula, O., Viinamaki, H. (2000). Gender differences in associations between religious attendance and mental health in Finland. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 188(11), 772-776.
- Jan Paweł II (2000). Encyklika Redemptor hominis. W: *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*. Kraków: Wyd. Znak.
- Jaworski, R. (1987/1988). Psychologiczna analiza religijności personalnej i apersonalnej. *Studia Płockie*, nr 25/26, 241-245.
- Jaworski, R. (1989). *Psychologiczne uwarunkowania religijności personalnej*. Lublin. Wyd. KUL.
- Jaworski, R. (1998). Psychologiczne badania religijności personalnej. *Zeszyty Naukowe KUL*, 41, 3-4 (163-164), 77-88.

- Koniarek J., Dudek B., Makowska Z. (1993). Kwestionariusz Orientacji Życiowej. Adaptacja The Sense of Coherence Questionnaire (SOC) A. Antonovsky'ego. *Przegląd Psychologiczny*, 4, 491-502
- Kuczkowski, St. (1998). *Psychologia religii*. Kraków. Wydawnictwo WAM, Księża Jezuici.
- Makselon, J. (1990). *Psychologia dla teologów*. Kraków.
- Pardini, D., Plante, T., Sherman, A., Stump, J. (2000). Religious faith and spirituality in substance abuse recovery. Determining the mental health benefits. *Journal of Substance Abuse Treatment*, 19(4), 347-354.
- Pastuszka, J. (1964). Osobowość a religijność człowieka. Analiza psychologiczna. *Roczniki Filozoficzne*, t. 12, z. 4, 5-16.
- Prężyna, W. (1981). *Funkcja postawy religijnej w osobowości człowieka*. Lublin. RW KUL.
- Prężyna, W. (1990). Religijny wymiar człowieka w ujęciu ks. prof. Józefa Pastuszki. *Zeszyty Naukowe KUL*, 33, 1-4, 127-137.
- Szymoń, J. (1999). *Lęk i fascynacja. Osobowościowe korelaty lęku i fascynacji w przeżyciu religijnym*. Lublin. RW KUL.
- Uchnast, Z. (1975). Psychologiczne aspekty dojrzałej religijności. *Częstochowskie Studia Teologiczne*, 3, 147-161.
- Uchnast, Z. (1990). Metoda pomiaru poczucia bezpieczeństwa. W: Januszewski, A., Uchnast, Z., Witkowski, T. (red.), *Wykłady z psychologii KUL*, t. 5, Lublin. RW KUL.
- Wandrasz, M. (1998). *Religijność a postawa wobec choroby*. Lublin. RW KUL.